

С. В. Кузьмінов, кандидат економічних наук,
доцент, доцент Дніпропетровського університету економіки та
права

ЗАСТОСУВАННЯ КВОТ НА ВИВЕЗЕННЯ ІНОЗЕМНОЇ ВАЛЮТИ ЯК ІНСТРУМЕНТ МАКРОЕКОНОМІЧНОГО РЕГУЛЮВАННЯ

Статтю присвячено проблемам регулювання міжнародної торгівлі та міжнародної конкурентоспроможності української економіки. Проаналізовано проблеми, спричинені членством України в СОТ. Запропоновано використання квотування міжнародних платежів як інструмента нормалізації платіжного балансу України.

Статья посвящена проблемам регулирования международной торговли и международной конкурентоспособности украинской экономики. Проанализированы проблемы, обусловленные членством Украины в ВТО. Предложено использование квотирования международных платежей в качестве инструмента нормализации платежного баланса Украины.

The article is devoted to problems of international trade regulations and international competitiveness of Ukrainian economy. The problems inspired by membership of Ukraine in WTO are analyzed. Quoting of foreign payments as the tool of normalizing of Ukrainian payments balance is proposed.

Ключові слова. Квотування, макроекономічне регулювання, міжнародні розрахунки, Світова організація торгівлі.

Вступ. Останні сторіччя в історії економіки ознаменувалися поступовим відходом від принципів протекціонізму, що визначали життя європейських держав в епоху меркантилізму, і ствердженням орієнтації на максимальну свободу зовнішньої торгівлі з максимальним можливим рівнем конкуренції. Лібералізація зовнішньої торгівлі стала особливо актуальною в другій половині ХХ ст. Разом з активізацією транснаціональних компаній, що в абсолютній більшості базуються в найбільш розвинених країнах, посилилася їх боротьба за вільний доступ до ринків менш розвинених країн. Провідником цієї стратегічної лінії на відкриття національних кордонів виступає Світова організація торгівлі, членом якої тепер стала й Україна.

Банальна теза про те, що кожна країна вступає до СОТ на індивідуальних умовах, для України означала досить суттєве скорочення інструментарію в галузі національного регулювання міжнародної торгівлі й міжнародних інвестицій. Фактично повністю відкрито кордони для припливу іноземного капіталу у фінансовий сектор української економіки, скасовано велику кількість митних обмежень. Натомість Україна отримала деяке послаблення тиску на експортерів металопрокату та інших товарів з боку влади США та європейських країн. Звісно, можна озброїтися цифрами і спробувати доконечно визначити, чого було отримано більше – плюсів чи мінусів, але не це є метою нашої статті.

Постановка завдання. На нашу думку, безсумнівний факт, що будь-яка країна, котра дбає про власне населення і конкурентоспроможність національної економіки, повинна намагатися зменшити кількість негативу, що випливає з міжнародних угод як на фазі укладання договорів, так і після цього. Причому достойним буде прагнення нейтралізувати негативи навіть у тих випадках, коли угода передбачає більше вигід, ніж проблем. Звичайно, такі угоди слід виконувати, щоб сповна користуватися перевагами, але не забувати й про можливість виконання зобов'язань найбільш вигідним для себе чином. Користуватися тут потрібно принципом: дозволено все, що не заборонено. Тому потрібно виявити хоча б деякі негаразди, що спіткали українську економіку внаслідок необхідності дотримання угод у рамках СОТ, і спробувати якимось чином їх нейтралізувати, не порушуючи принципів цієї організації.

© С. В. Кузьмінов, 2009

Результати дослідження. До найбільш болючих проблем, породжених входженням до СОТ та підсиленням фінансово-економічною кризою, слід зарахувати:

– втрату можливості реалізувати державну підтримку вітчизняного товаровиробника на внутрішньому ринку, що особливо негативно відбивається на стані економіки при згортанні попиту на зовнішніх ринках;

– загострення проблем, пов'язаних з безконтрольним припливом та відпливом іноземного капіталу, що, зокрема, відбулося на ситуації з курсом української гривні.

Стосовно першої проблеми слід зазначити, що процедура вступу до СОТ передбачає комплекс перемов кожної країни – кандидата на вступ з країнами-членами. Тому чим пізніше країна приєднується до СОТ, тим довшою буде процедура і масштабнішими поступки, на які доведеться піти заради членства. Україна вступила до СОТ у момент, коли її членами вже були понад сто п'ятдесят країн, отже, її поступки значні. До цього слід додати, що керівництво країни (особливо з 2005 р.) постійно форсувало цей процес, проголошуючи кожен рік роком вступу до СОТ, створюючи тиск і фактично проголошуючи принцип "членство заради членства". Чи не парадоксально, що Україна вступала до клубу торговців, абсолютно не торгуючись? Але так чи інакше, вступ відбувся, а міжнародні угоди, що відкривають економічні кордони для іноземних конкурентів, уже підписано. І було б абсолютно недоречно відмовитися від їх виконання, назавжди поховавши міжнародний імідж України і спровокувавши найсуворіші санкції до нашої економіки з боку

практично всіх країн світу. Тому слід погодитись із запереченням Президента України В. Ющенка проти введення додаткових імпорتنих зборів на окремі види продукції, висловлене в його листі до Прем'єр-міністра Ю. Тимошенко [1]. Це було б прямим порушенням міжнародних угод і, відповідно, закрило б для України багато можливостей на міжнародній арені. Крім того, не слід забувати, що надмірний захист вітчизняних підприємств від міжнародної конкуренції призводить до загальновідомих негативів – втрати бажання вдосконалювати товар і технології, завищення цін та інших небажаних наслідків. Таким чином, захищаючи національного товаровиробника від зовнішніх конкурентів, ми караємо національного споживача, заганняючи його в умови, коли він змушений купувати товари нижчої якості за більш високими цінами.

Якщо проаналізувати ситуацію з погляду міжнародної конкурентоспроможності, то жертви, на які приречені національні споживачі в режимі державного обмеження конкуренції з боку іноземців, можуть бути виправданими, але тільки в тому випадку, коли додатковий прибуток, отриманий національними виробниками, спрямовуватиметься на поліпшення технологій і товару, що в остаточному підсумку все-таки дасть вигоди споживачам. Але в Україні в подібних ситуаціях жертви, на які йдуть споживачі, марні, оскільки виробник цілком задоволений, отримуючи прибуток за допомогою держави, і навіть не думає змінювати ситуацію на краще для суспільства.

Зважаючи на схильність національних виробників “розслаблятися” під захистом держави, можна було б залишити ситуацію з незахищеністю українського товаровиробника “як є”, розраховуючи, що сильні українські підприємства виживуть, пристосуються до нових умов, а слабкі зникнуть, вивільняючи місце для нових, більш ефективних гравців. Такий підхід був би цілком у дусі неолібералізму, який є науковим підґрунтям діяльності тієї ж СОТ, але визнати його доцільним стосовно України навряд чи можливо. Дійсно, погодившись зі зникненням низькоконкурентних виробництв, Україна втратить (і вже фактично втратила) цілі галузі, отримає величезне безробіття, а в подальшому вже не матиме грошей на закупівлю нехай кращого, якіснішого або дешевшого, ніж колись був український, але тепер уже недоступного імпортного товару. Тому просто втрачати економіку лише через те, що на сьогодні вона менш конкурентоспроможна, ніж економіка деяких інших, більш розвинених країн, було б просто нерозумно. Отже, слід боротися, захищатися, але не забувати про неприпустимість надмірної опіки.

Ще одним важливим аспектом першої проблеми є стан зовнішньоторговельного балансу України. Його стійка негативність в останні роки наочно демонструє, що українська економіка поки що не здатна виготовляти продукцію такої якості і в такій кількості, щоб вона перекривала потребу України в імпорті. Так, за даними Державного комітету статистики України, коефіцієнт покриття імпорту експортом за три перших місяці 2009 р. становив лише 0,88 (для порівняння – за аналогічний період 2008 р. цей показник був 0,75) [2]. Тобто навіть після знецінення гривні більш ніж у півтора рази ситуація однозначно не виправилася, тож підстав сподіватися, що система гнучких валютних курсів самостійно ліквідує перекис у співвідношенні імпорту й експорту, який заганає країну в доларову боргову яму, поки що немає.

Таким чином, аналізуючи першу проблему, породжену вступом до СОТ, ставимо перше завдання: слід розробити таку систему підтримки національного виробника, щоб вона:

а) не була прямим порушенням раніше прийнятих зобов'язань у рамках СОТ;

б) не перешкождала поступовій реструктуризації національної економіки, в результаті якої виробництво у низькоконкурентних галузях зменшилося б, але не просто так, а на користь збільшення виробництва в більш конкурентних галузях національної економіки.

Завдання видається досить складним, особливо з огляду на загострення боротьби на міжнародній економічній арені [3], але воно може й повинно бути виконане. Уточнення цього завдання слід зробити, аналізуючи другий із зазначених вище негативів від лібералізації, а саме надмірну, на наш погляд, лібералізацію руху іноземного капіталу. Звісно, міжгалузевий та міжрегіональний рух капіталу не тільки не шкідливий, але навіть корисний, оскільки саме за рахунок ліквідності капіталу стають можливими структурні зміни в економіці, які, у свою чергу, дозволяють економіці адаптуватися до постійних змін навколишнього середовища. Без такої змінюваності будь-яка система (економічна, політична, біологічна) приречена на швидку загибель. Але з іншого боку, надмірна мінливість теж не дозволяє системі залишатися гомеостатичною, оскільки переривається процес відтворення складових системи, і те, що з'явиться на заміну старій системі, вже буде не нащадком системи, що була, а чимось принципово іншим. Надмірна змінюваність призводить до того, що система швидко втрачає свої якості, причому як позитивні, так і негативні. Відповідно, нова система може бути і кращою, і гіршою, ніж попередня. Очевидно, що такий суто стохастичний процес навряд чи можна вважати задовільним. Набагато краще, коли зміни відбуваються під девізом: “Залишимо найкраще і змінимо найгірше з того, що маємо”. Діючи за таким принципом, ризикуємо не всією системою, а тільки найгіршою її частиною, яка в результаті може змінитися на краще, оскільки дуже вірогідно, що “гірше вже нема куди”. Отже, змінюваність повинна бути контрольованою і стосуватися тільки найслабкіших ланок.

Стосовно міжнародного руху капіталу надмірність, на нашу думку, проявляється в тому, що навіть найменші зміни інвестиційного клімату призводять до масових припливів та втеч іноземного капіталу. Наприклад, найменші коливання в очікуваннях інвесторів можуть призвести до катастрофічних наслідків, руйнування всієї системи залучення та використання іноземного капіталу. Отже, доходимо висновку про те,

що надмірна транскордонна рухливість капіталу може призвести (і вже неодноразово призводила) до криз у національній економіці, а значить, цю рухливість слід контролювати і (за потреби) обмежувати.

Типовими прикладами криз, спровокованих надмірною ліквідністю міжнародного капіталу, є криза в Аргентині в 2000–2002 рр. [4] та поточна фінансово-економічна криза, від якої Україна потерпає значно більше, ніж країни-сусіди. Ця криза викрила багато проблем української економіки, які не проявлялися на тлі неспинного зростання з початку 2001 р. Одна з таких прихованих проблем – невідповідність динаміки цін на внутрішньому ринку та обмінного курсу. Незважаючи на те, що ціни з року в рік зростали, обмінний курс долара США залишався фактично незмінним. Більше того, Національний банк України регулярно скуповував іноземну валюту, намагаючись втримати її від падіння, в результаті чого офіційні резерви досить відчутно зросли. Це пояснювалося не тільки тим, що до 2005 р. Україна щорічно зводила баланс міжнародної торгівлі з “плюсом”, але й тим, що спостерігався значний приплив іноземного капіталу (звісно, в доларах), це й створювало стійку пропозицію іноземної валюти на ринку. В останні три-чотири роки найбільшу частку в цьому потоці посідали інвестиції у фінансовий сектор та зростання заборгованості юридичних осіб перед іноземними фірмами (значною мірою – українських підрозділів іноземних банків перед своїми ж іноземними партнерами). Потенційні загрози акселерації цього процесу вже давно усвідомлювалися українськими вченими [5], але з усією очевидністю ці проблеми постали перед Україною лише в другій половині 2008 р.

Початок фінансово-економічної кризи в США, а потім і в інших розвинених країнах найгостріше відчув банківський сектор. Намагаючись не допустити значного погіршення фінансово-економічних показників, транснаціональні банки почали перекривати збитки від неповернення кредитів на батьківщині поверненням активів з-за кордону. Абсолютно очевидно, що жертвами мали стати ті іноземні підрозділи, які оперували на ринках з більш високою ризикованістю й тих, де відновити втрачені позиції буде легше. Саме таким і є банківський сектор України, що функціонує в режимі постійних економічних, політичних та інституційних загроз, які перекривалися тільки значно вищими за середньосвітові ставками відсотка за кредитами, малою кількістю сильних конкурентів та майже повною відсутністю вступних бар'єрів. Транснаціональні компанії, які працюють у сфері виробництва й торгівлі, вчинили аналогічно – вивели кошти з українських підрозділів. Причому процес відпливу капіталу відбувався з прискоренням. Так, за даними Державного комітету статистики, обсяги лише прямих іноземних інвестицій в Україну скоротилися майже на 2 млрд дол. усього за 3 місяці. Ще на 1.10.2008 р. сума накопичених прямих іноземних інвестицій становила 37 621,5 млн дол., а вже на 1.01.2009 р. – лише 35 723,4 млн дол. [2]. Природно, що через стрімкий відплив іноземної валюти її курс зріс вибухоподібно, і НБУ навряд чи міг залишити його на попередньому рівні, навіть пожертвувавши всіма валютними резервами.

З одного боку, знецінення національної валюти по відношенню до іноземних валют під час світової економічної кризи може розглядатися як позитивний фактор. Дійсно, це призводить до здешевлення вітчизняних товарів на зовнішньому ринку, що підвищує їх конкурентоздатність і створює сприятливі умови для збільшення експорту. Водночас імпорتنі товари стають дорожчими на внутрішньому ринку, що повинно скорочувати імпорт, вивільняючи місце для імпортозаміщуючого виробництва. Частково це можна спостерігати і в українській економіці, але не все так позитивно. Значно ускладнює ситуацію наявність багатьох позицій імпорту, адекватної заміни яким в Україні немає. Це стосується не тільки імпортованих енергоносіїв. За роки реформ в Україні фактично втрачено цілі галузі, а товари, що виробляються деякими з тих, котрі залишилися, настільки гірші за імпортні аналоги, що навіть суттєве відносне здешевлення не спонукає українського споживача “купувати українське”. Таким чином, стрімке падіння курсу гривні щодо провідних світових валют, особливо зважаючи на негативи, які породжуються нестабільністю обмінного курсу валюти країни взагалі, навряд чи можна вважати виправданим. Відповідно, було б непогано вирішити не тільки проблему надмірної рухливості капіталу, але й обмежити швидкість зміни обмінного курсу гривні до світових валют, зменшивши його залежність від міжнародного руху капіталу.

Найгірше в ситуації, що склалася, те, що навіть після завершення поточної кризи Україна не буде застрахована від подібних “валютних шоків”, якщо не вжити адекватних заходів. Одним з таких заходів, спрямованих на недопущення неконтрольованого вивезення валюти, могло б стати створення системи квотування. Стрижнем такої системи можуть бути аукціони квот, що проводилися б Національним банком України, наприклад на Українській міжбанківській валютній біржі. Такі аукціони повинні проводитися для учасників біржі регулярно (скажімо, раз на тиждень). Квоти, які продаються Національним банком, – це дозволи на переказ іноземної валюти за кордон. Придбавши квоту на певний час, банк отримує можливість переказати за кордон обумовлену суму власних коштів або коштів своїх клієнтів. Не маючи такого дозволу, банк не може переказувати гроші за кордон. Загальна сума квот, які виставляються на продаж і повинні бути реалізовані впродовж певного терміну (наприклад, дванадцять днів), має визначатися сукупним припливом валюти з-за кордону за попередній період. Якщо, скажімо, аукціони квот проводяться щопонеділка, то загальний обсяг квот, виставлених Національним банком на торги в цей день, дорівнюватиме сукупному обсягу ввезення валюти в країну за попередній тиждень плюс квоти, відкликані у комерційних банків на кінець дня у п'ятницю як такі, що не були використані вчасно (впродовж відведених дванадцяти днів).

Квоти, які залишилися невикористаними за означений час, підлягають безумовному відкликанню Національним банком без відшкодування сплачених на аукціоні сум. Така практика дозволить запобігти спробам скуповування квот “про всяк випадок” і сприятиме тому, що квоти купуватимуться лише з наміром надання відповідних платіжних послуг своїм клієнтам, хоча, звісно, не виключено існування і вторинного ринку квот, на якому можуть продаватися квоти, строк погашення яких ще не настав. Існування вторинного ринку квот допомогло б вирішити проблему з раптовими відмовами клієнтів від переказу грошей за кордон чи раптовою потребою такого переказу, а також допомогло б організувати “роздрібну” торгівлю квотами для тих банків, які не потребують квот у розмірі цілого лоту, а зацікавлені в переказі невеликої суми.

Система квотування у разі, якщо вона буде впроваджена, могла б забезпечити досягнення цілої низки позитивних наслідків. Фактично, ця система розв’язує проблеми, які були розглянуті на початку статті, оскільки вона:

1) гарантує Україні автоматичне підтримання сальдо платіжного балансу на нульовому або позитивному рівні;

2) сприяє розвитку імпортозаміщуючих та експортоорієнтованих виробництв;

3) зменшує ризик неконтрольованих “стрибків” обмінного курсу;

4) створює певні перешкоди для вивезення капіталу.

Для невеликої відкритої економіки України недопущення від’ємного сальдо платіжного балансу – це питання збереження економічної незалежності. Як можна легко переконатися на прикладах багатьох країн, що розвиваються, негативне сальдо майже невідворотно запускає механізм самозростаючої зовнішньої заборгованості. Нестача коштів на оплату імпорту примушує керівництво держави звернутися по міжнародні кредити, що на короткий час дозволяє загнати проблему вглиб. Проте кредити, тимчасово пом’якшуючи одну проблему, створюють дві інших. По-перше, кредити слід повертати, і до того ж з відсотками. По-друге, економіка, прийнявши кредитний допінг, почувається значно бадьоріше і досягає більш високого рівня добробуту, ніж без кредитів. Відповідно, у подальшому відмова від отримання все нових і нових міжнародних кредитів буде для нових урядів складним і непопулярним рішенням, оскільки означатиме відступ від нібито вже досягнутих позицій. З погляду виборного політика, такий відступ є політичним самогубством, а тому політики продовжують нарощувати суми взятих кредитів, сподіваючись на те, що розплатуватися доведеться не їм, а їх наступникам.

З іншого боку, нові індустріальні країни Південно-Східної Азії (Республіка Корея, Сингапур, Тайвань) на початку свого шляху до нинішніх вершин дуже активно використовували політику економії валютних коштів, намагаючись ні в якому разі не допустити перевищення вивезення іноземної валюти над її ввезенням. Саме ці країни, практично позбавлені корисних копалин, родючих ґрунтів та багатьох інших видів ресурсів, продемонстрували потенціал зваженого раціонування у використанні валютних коштів і застосували широкомасштабні стратегії розвитку імпортозаміщуючих та експортоорієнтованих виробництв. На нашу думку, і Україні не завадило б навчитися жити в межах своїх коштів. У цьому сенсі система квотування вивезення іноземної валюти навіть краща за південнокорейську практику контролю валютних потоків.

Відомо, що одним із чинників, який призвів до валютно-фінансової кризи кінця 1990-х рр. у Республіці Корея, була зміна смаків корейських споживачів. Разом зі збільшенням доходів корейці почали віддавати перевагу не вітчизняним товарам, а більш дорогим – японським. Окрилені попередніми успіхами, уряди Південної Кореї перестали так суворо, як раніше, контролювати платіжний баланс країни, дозволяючи корейцям “пожити красиво”. Це призвело до стійкого негативного сальдо зовнішньої торгівлі й підірвало стабільність корейської вони. Наслідки цього відомі. Додамо також, що за рахунок раціонування проблема не могла бути розв’язана в принципі, оскільки тоді довелося б на державному рівні вирішувати питання про імпорт кожного японського автомобіля та кожного американського пілососа. Мало того, що це неприпустимо через витрати, але ще й сприятиме корупції, що в Україні матиме більше поширення, ніж у Кореї.

Застосування квот на вивезення валюти гарантує, що перекоосу в платіжному балансі не може трапитись. Коли країна заробляє іноземної валюти менше, ніж хотіла б витратити, надмірні запити будуть просто відрізані квотою. Важливий момент полягає також у тому, що в умовах дефіциту квот плата за квоту на аукціоні зростатиме, створюючи своєрідний податок на імпорт. Формально це не митний тариф, але працюватиме він саме так. Якщо експорт більший за імпорт, то квоти віддаватимуться охочим задарма, і перепон для імпорту не буде. Але якщо з тієї або іншої причини експорт скорочується, а імпорт зростає, то на аукціоні квот ціни зростуть, що стане для імпортера додатковим квазіподатком. Тоді квоти дістануться лише тим, хто згоден заплатити більше. Як бачимо, квоти – це своєрідна заміна імпортних мит, від яких довелося відмовитися, і в цьому сенсі вони захищають вітчизняного товаровиробника, але залишають недоторканим ринковий механізм розподілу ресурсів (у даному випадку – можливості купувати імпортні товари), який гарантує більшу захищеність економіки від структурних перекосів, породжених державним втручанням. Дійсно, квоти дістануться тим, хто очікує отримати від імпорту більший зиск, що можливо у випадках гострої потреби в товарі на внутрішньому ринку або відсутності вітчизняних замінників. Очевидно, що саме в таких випадках імпорт і буде суспільно виправданим.

Щоправда, залишається питання з позиціями критичного імпорту, зокрема нафти і газу. Ясно, що “Нафтогаз”, коли буде змушений боротися за квоти нарівні з іншими імпортерами, отримає ціну імпортованих енергоносіїв з “надбавкою” в розмірі плати за квоту. Відповідно, це призведе до здорожчання імпортованого газу та нафти всередині країни. Звичайно, це недобре. Але зауважимо, що така “надбавка” існуватиме лише за умови нестачі валюти, а в часи, коли приплив грошей з-за кордону достатній, квот вистачає на всіх, і їх ціна падає до нуля. До того ж нинішня ліберальна система також обкладає “Нафтогаз” податком у разі нестачі валюти для оплати імпорту, але вже через зростання курсу. Якщо ж додати до цього, що в критичних випадках держава може надати квоту поза аукціоном для оплати імпорту, що має загальнодержавне значення (приміром, того ж газу), то виявиться, що стосовно оплати критичного імпорту система квотування вивезення валюти не ідеальна, але значно краща, ніж система гнучкого валютного курсу, яку маємо зараз.

І, нарешті, стосовно “гальм” для вивезення капіталу. Відразу попередимо: квотування не забороняє вивезення капіталу та отриманого прибутку, воно просто обкладає таке вивезення “податком” у разі, якщо таке вивезення відбувається занадто активно. Повна заборона на вивезення капіталу була б не тільки важким завданням, але і вкрай нерозумним кроком. Це одразу б налякало іноземного інвестора (причому не тільки спекулянта, який хоче швиденько повернути одну-дві операції і хутко зникнути за кордоном, але й добropорядного інвестора, який планує прийти всерйоз і надовго), оскільки кінцевою метою іноземних інвесторів є все-таки вивезення прибутку, а не постійне його реінвестування. Тому потрібно не припинити, а лише ускладнити вплив іноземного капіталу. Вартість квоти, як уже говорилося, – це “динамічний податок”, який збільшується, коли спостерігається сплеск бажання вивезти гроші, і зменшується в часи, коли таке бажання втрачає гостроту. Стосовно вивезення капіталу перевага такого податку в тому, що він автоматично збільшуватиметься, якщо іноземні інвестори раптом масово почнуть виводити кошти з України. У разі виникнення паніки висока вартість квот відвертатиме інвесторів від негайного вивезення капіталу, оскільки той, хто перечекає паніку (а надто паніку, для якої немає суттєвих об’єктивних підстав), цілком може сподіватися придбати квоту значно дешевше за тиждень-два. За цей час пристрасті можуть охолонути, а інвестор може взагалі передумати вивозити гроші за кордон.

Висновки. Аукціон квот міг би стати досить дійовим та оперативним інструментом підтримання платіжного балансу України, який не суперечить ані міжнародним домовленостям, ані практиці використання інших інструментів регулювання міжнародної торгівлі й міжнародного руху капіталу. Поза зоною його регуляторних можливостей залишається сфера внутрішніх валютних спекуляцій, які також можуть суттєво впливати на курс національної валюти і на макроекономічні показники. Це викликає необхідність подальших досліджень у цьому напрямку.

Література

1. Асоціація платників податків України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.taxpayers.org.ua>, вільний. – Загол. з екрана. – Мова укр.
2. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс] / Держкомстат України. – Електрон. дан. – К., 1998–2009. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua/> вільний. – Загол. з екрана. – Мови укр., рос., англ.
3. Портанский А. П. ВТО: перспектива переговоров Дохийского раунда сохраняется [Текст] / А. П. Портанский // Мировая экономика и международные отношения. – 2008. – № 12. – С. 65–73.
4. Chudnovski D. Argentina: foreign investment and sustainable development? [Text] / D. Chudnovski, A. Lopez // Foreign investment and sustainable development: lessons from the Americas. – Heinrich Böll Foundation North America, 2008. – P. 18–20.
5. Геєць В. Іноземний капітал у банківській системі України [Текст] / В. М. Геєць // Дзеркало тижня. – 2006. – 8–14 липня. – № 26 (605). – С. 3.